

Пірәлі Г.Ж.,

М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері, ф. ғ. д., профессор, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: piralieva58@mail.ru

Ж. ДӘДЕБАЕВ ЖӘНЕ М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада филология ғылымдарының докторы, профессор Жанғара Дәдебаевтың Әуезовтануға қосқан үлесі, «Жазушы еңбегі» және «Мұхтар Әуезов» атты ғылыми еңбектерінің маңыздығы қарастырылады. Ғалымның М. Әуезов романындағы көркемдік әлемді зерттеудегі ғылыми ұстанымы, терең әдебиеттанулық пайымы, қазіргі әдеби үрдіс пен әлемдік әдебиеттегі көркемдік контекспен ұштастыра білуі сөз болады.

Түйін сөздер: әдебиет, поэтика, талдау, роман, мұра, ғылым, әуезовтану.

Pirali G.Zh.,

Doctor of Science, Professor, Senior scientific researcher
of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: piralieva58@mail.ru

Zh. Dadabaev and M.Auezov creativity

The article considered the importance of the scientific works «Zhazushy Enbegi» and «Mukhtar Auezov» by Doctor of Philology, Professor Zhangara Dadebaev and his personal contribution to Auezov Study. The scientific approach of a scientist to the study of world art in the novel by M.O. Auezov can be combined with a deep literary vision, a modern literary process and an artistic context in world literature.

Key words: literature, poetics, analysis, novel, heritage, science, auezov study.

Прали Г.Ж.,

д. ф. н. профессор, главный научный сотрудник
Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Қазақстан, г. Алматы,
e-mail: piralieva58@mail.ru

Творчество Ж. Дадебаева и М. Ауэзова

В статье показывается важность научных трудов «Жазушы еңбегі» и «Мұхтар Әуезов» доктора филологических наук, профессора Жангары Дадебаева и его личный вклад в ауэзоведение. Научный подход ученого к изучению мирового искусства в романе М.О.Ауэзова можно сочетать с глубоким литературным видением, современного литературного процесса и художественным контекстом в мировой литературе.

Ключевые слова: литература, поэтика, анализ, роман, наследие, наука, ауэзоведение.

Кіріспе

Ұлы жазушының шығармашылық мұрасының бүгінгі рухани өміріндегі маңызы мен ұлт әдебиетінің әлемдік деңгейге жетуіндегі жетістіктерін, қазақ прозасының көркемдік-эстетикалық құндылық, кәсіби шеберлік, философия-

лық тереңдік, психоаналитикалық талдау сынды әдеби әдістемелік тәсілдерімен толығына үлкен әсер еткенін академик ғалымдардың З. Ахметов, З. Қабдолов, С. Қирабаевтардың пікірлерімен нақтылап, өз тұжырымдарымен толықтырады.

Әдебиетші ғалым Жанғара Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» (Dádebaev J., 2003.) және

«Мұхтар Әуезов» атты еңбектерінде М. Әуезовтің қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет шығармашылық тұлға туралы тарихи кең көлемді туынды жазуын ұлттық сөз өнеріндегі үлкен көркемдік құбылыс екендігін, мұнда жазушы суреткерлігі мен ғалымдығының ерекше үйлесім тауып, үлкен шығармашылық рөл атқарғанын атап көрсетеді. Қазіргі әдеби үрдісті әлемдік әдебиеттегі көркемдік контекстегі құбылыстармен салыстыра зерттеуді де автор ұмытпаған. М. Әуезовтің Абай Құнанбаев секілді дара дарынның шығармашылық тұлғасын танып, танытудағы талпыныстарын, көркемдік табыстарын зерделейді.

Ж. Дәдебаевтың «Сенің сүйікті жазушың» деген серия бойынша жарияланған «Мұхтар Әуезов» (Dádebaev J., 1997) атты кітапта классик жазушының шығармашылық зертханасы мен суреткерлік шеберлігі нақты әдеби деректер бойынша талданған. Әрбір туындыға керекті материалдарды жинау, өңдеу, жүйелеу, оның жазылу, зерттелу тарихы секілді үздіксіз жүріп отыратын шығармашылық процесті жазушының жеке мұрағатындағы құжаттар мен өзге де архивтік материалдар негізінде қарастырған зерттеуші бұл мәселені үлкен үйрену мектебі ретінде қарастырады: «...Суреткердің сөз қозғап, ой толғау үлгісінен бастап, әлемдік проблемаларды көркемдікпен шешу тәсілдеріне дейінгі аралықтағы тәжірибесін, өнегесін үйрену-қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қай буыны, қандай өкілдері үшін де әрі қиын, әрі жемісті, игілікті міндет. М. Әуезовтің шығармашылық мұрасы, поэтикалық әлемі, көркемдік дәстүрлері қазіргі қазақ әдебиетінің даму, ілгерілеу жолын анықтап, белгілеудің, сонымен қатар қазақ әдебиетінің бүгінгі күні жеткен биігі, асқан асуының да дәл және айрықша өлшемі бола алады» (Esin B., 2000: 5). Бұл бүгінгі зерттеушінің көзқарасымен берілген баға.

Эксперимент

Қолына қалам ұстаған қаршадай кезінен бастап өз ұлтының тағдырын, тарихын, келешегін, тәуелсіздігін, рухани азаттығын аңсаған ұлы мұраттар жолында жанкешті еңбек, халықтың сана-сезімін оятуға өзінің білімдарлығымен, ұлтжандылығымен орасан зор ықпал еткен жазушының шығармашылық өмірбаянын өз талдауларына өзек етеді. Қаламгердің қай шығармасы болмасын ұлт қамы мен халық тағдыры, ондағы ұлт азаттық қозғалыс мәселелері, тарихи ірі оқиғалар жәйі, тарихи және шығармашылық

тұлғалар тағдыры мен тағлымы барысындағы еліміздің дәстүрлі дүниетанымы кітаптың 4 тарауы бойында талданады. Айталық, бірінші тарауда жазушы шығармаларының өмірлік негізі, тамыр тартқан тереңі сөз болса, екінші тарауында қаламгердің өмір құбылыстарын сұрыптап, саралауы мен жинақтау өнерін пайымдауға арналады. Үшінші тарауда типтік характер жасау шеберлігінің кейбір жаңа қырлары әңгімеленсе, төртінші тарауда көркемдік дәстүр жалғастығы сөз болады.

«Әдеби шығарма және өмір шындығы» атты алғашқы тарауда жазушы шығармаларының өмірлік негізін құрайтын материалдар сипаты: а) тарихи, ә) этнографиялық, б) халық ауыз әдебиетінің в) әдеби материалдар» деп салаланып, жүйеленеді. Өзінің зерттеу нысанын осылай анықтап алған ғалым Ж. Дәдебаев жазушының шығармашылық зертханасының көп қатпарлы, алуан сырлы қырлары мен ерекшеліктерін, бүгінге дейін беймәлім болып келген беттерін анықтауды ниеттейді. Осы орайда жазушы мұрағатындағы қолжазбалардағы құнды ой-пікірлеріне, шығармаға керекті тарихи деректерді, материалдарды жинаудағы тәжірибелеріне тоқталады. Бір ғана «Абай жолы» роман-эпопеясына қатысты 20 жылға жуық жинаған деректерінің көптігі соншалық 4 кітап жарық көргеннен кейін де Абайдың балалық және жастық шағы туралы тағы бір кітап жазуға жетерлік мол мұраның барлығы, олардың да тарих үшін де әдеби кейіпкер өміріне, шығармашылық тұлғасына қатысты құнды мәліметтер екендігін ескере отырып, М. Әуезовтің нақты тарихи оқиғаларға құрылған «Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы» секілді шығармаларына да дерек жинаудағы мехнаты мол ізденісті, жанкешті еңбекқорлықты ұғындырады. Өмірлік шындықтың көркемдік шындыққа ұласудағы ұзақ іздену процесінің соншалықты қиын да жауапты екендігін, тарих пен адамдар бейнесін шынайы сомдаудағы шеберлік сырларын бай тәжірибесін қазіргі қаламгерлерге үздік үлгі, өмірі өшпес өнердегі өнеге ретінде ұсынады. Және бұл жәйтте көбіне жазушының өз сөзіне сүйене отырып, ой толғайды. 1950 жылы жарияланған Абай өмірбаянындағы мәліметтердің алдын-ала жасалған жоспар бойынша жиналып, жүйеленгенін, сол бойынша эпопеяның сюжеттік желісі құрылып, композициялық және поэтикалық құрылымы жасалғанын, ол өмір деректерінің кейіпкерлер тағдыры мен бейнесін сомдап, характерін ашуда, туындының

көркемдік-эстетикалық құндылығын танытуда таптырмас мәліметтер болғанын мәлімдейді. Тарихи деректер шығармадағы оқиғалар мен әрбір эпизодтар арасында мағыналық, өмірлік алшақтықтың жоқтығын бірнеше мысалдар келтіре отырып, дәйектейді. Мысалы, «Абай жолындағы» Бөжейдің қаралы көшіндегі этнографиялық көріністердің осы сала мамандары Н.Ф. Катанов, А. Диваев, Қ. Халидұлының зерттеу еңбектеріндегі тарихи этнографиялық деректермен сәйкестігіне дәлелді пікірлер келтіреді: «...Соған орай, қаралы көш жайына келгенде, М. Әуезовке тарихи-этнографиялық деректер кейіпкер образын сомдап, характер табиғатын жете даралауға, сөйтіп оның шындығын тереңнен танытуға мүмкіншілік береді. Тарихи-этнографиялық дерек характер жасаудың, оның ерекшелігін айқындаудың басты құралына айналады. Осы жайды романдағы аңшылыққа қатысты эпизодтардан (бөлімдерден) да байқауға болады» (Alpysbaev Q., 2004: 35). Зерттеуші М. Әуезовтің шығармаларында көп кездесетін халқымыздың салт-дәстүріне, ұлттық тұрмыс-тіршілігіне тән тарихи-этнографиялық деректерді көркемдік шындыққа айналдыру процесінде неше алуан суреткерлік тәсілдерді қолданатынын, соның нәтижесінде қазақ халқының бір ғасырлық өмір тарихы мен тіршілік тынысы, ұлттық этнографияның энциклопедиясы, көркем құндылық, бүтін бір кезеңдік өмір мен өнер шежіресі жасалғанына жоғары баға береді.

«Өмір шындығы және жазушының шығармашылық еркіндігі» деген тарауда «жазушының өмірлік материалды сұрыптап, жүйелеп пайдаланудағы әдеби-эстетикалық талғамы мен таланты неғұрлым жоғары болған сайын, оның өмір шындығын көркемдікпен жинақтап, игеруі де соғұрлым күрделі, көп сатылы, алуан салалы болатынын», талдай келе шығармашылық зертхананың неше алуан сырларына, жеке тәжірибесінің тағлымына тоқталады (Aqsholaqov T., 2002: 36). «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әйгілі Қодар өліміне қатысты оқиғаның ақиқатына жету жолында дерек жинау мен оны жазу, тіпті жарияланып қойған соң да бірнеше нұсқадағы ізденістерін, оған қатысты бүкіл тарих, архивтік деректер мен сол кезең адамдарының мәлімдеуі бойынша жиналған материалдардың түп төркінін тексеру жолындағы тынымсыз еңбегін: «Сөйтіп, өмірде болды деген және болған оқиғалардың басты мағыналық бөліктерін өзара тығыз байланыста, сабақтастықта алып қарап, оларды

тұтастандырып, даралап тұрған жүйені, ақылдан, парасаттан бастау алған дәлел мен дәйекті құбылыстың ақиқат мәнін шынайы танытатын өзекті желіні асқан білімпаз, сергек зердемен ұғынады», – деп суреткердің жоғары талғамын, шығармашылық еркіндігінің нақты нәтижелерін көрсетеді (Bart. R., 1988: 51).

Роман-эпопеядағы әрбір эпизодтың тарихы өмір мен көркем шындық арасындағы ақиқат барысында тарихи құжаттар негізінде нақтыланып, салыстырыла зерттелген. Ғалым әйгілі философ-психолог Ипполит Тэннің «Разуме» (1870) «...каждый живописец, поэт или романист с исключительным ясновидением» деген сөзіне сүйеніп, Мұхтар Әуезовті әулие-көріпкел кейпінде көріп, оның шығармашылық қиял мен қаламгерлік қабілетінің, образбен ойлау жүйесінің байлығын жеке тұлғалық қасиеті деп таниды.

Шығармашылық зертхана, шығармашылық еркіндік, шығармашылық қиял, т.б. сынды әдеби ұғымдар төңірегінде көптеген көркем мәтін мен мұрағат мәліметтерін өзара сабақтастыра сөз саптаған Ж. Дәдебаев кезінде шығармаға айтылған әдеби көркем сын талаптарына сай «қажет, орынды» деп тапқан көркемдік шешімдеріне өзгертулер енгізгенін, әсіресе «Ақын ағадан» «Абай жолына» дейінгі жасалған өзгертулер мен толықтырулардың жалпы көлемі 8 баспа табақ болғанын, кеңестік идеология талаптарының салдарынан олардың көбі амалсыз жасалғанын, олардың қаншалықты қиянат әкелгенін немесе онды болғанын зерттеу әлі де өз зерттеушісін күтуде екендігін былайша: «Бұл өзгертулер мен толықтырулар үстінде жазушы қандай мақсат көздеді, қандай көркемдік-эстетикалық табыстарға жетті, осылардың бәрінен жазушының шығармашылық ойлауының сипаты қалай танылады...», - деген сауалдарына жауап іздей отырып, мұндай ғылыми және практикалық маңызы жоғары шығармашылық, зертханалық тағлымы мол тәжірибенің қазақ әдебиеттануында әлі терең игерілмеген тың тақырып деген ойды ескерттеді (Ермаков I., 1999: 56).

Зерттеуші бүгінгі күннің тәуелсіз ғылыми және саяси талабы тұрғысынан кезінде жазушының шығармашылық еркіндігіне қойылған шектеудің, үзілді-кесілді, ешбір ғылыми негізсіз айтылған сыни ескертулердің есепсіз көп болғанына мән береді. Алайда, суреткердің ондай орынсыз талапты өзінің кәсіби шеберлігіне сай құбылтып, астарлай айшықтап, жалпы шығарманың көркемдік-идеялық сапасына көлеңке түсірмейтіндей етіп өңдеген өткірлігі

мен білімдарлығына тәнтілік танытады (Esembekov T., 2012: 56).

«Жазушының шығармашылық еркіндігі және характер шынайылығы» деген тарауда өмірде болған оқиғаларды суреткерлік шеберлікпен жинақтау, жүйелеу, қиялдау шеберлігі мәселесін жалғастыра отырып, мұнда шығармашылық өнердің басты ерекшеліктерін белгілейтін кейіпкер характерінің шынайылығы мен іс-әрекетінің нанымдылығы сөз болады.

Әдебиеттанушы ғалым М.Әуезовтің адам характерінің шындығын суреттеуде психологиялық талдаудың тәсілдерін шебер пайдаланатынын, портрет, көркемдік деталь, монолог, диалог, уақыт пен кеңістік, т.б секілді компоненттерге үлкен көркемдік жүк артатынын мәтіндегі мысалдар арқылы айғақтайды.

Нәтиже мен талқы

«Характер шынайылығы және көркемдік дәстүр жалғастығы» деген тарауда М. Әуезовтің өзіне дейінгі бүкіл әлемдік сөз өнерінің үздік үлгілерінен өнеге алғандығын, көркемдік дәстүр мен жаңашылдық категорияларына қатысты құнды тәжірибелерді терең игергендігін, соның нәтижесінде шығармаларындағы көркемдік әлемді үнемі байытып отырғандығын айта келіп, оған жазушының өз сөзін куә етеді: «...мені оқығандарымның бәрі бірдей қанағаттандырған жоқ, бірін ұнатсам, бірін ұнатпадым. Бірақ екеуінің де пайдасы болды, екеуінен де үйрендім, бірінен қалай жазу керектігін, бірінен қалай жазбау керектігін үйрендім» (Kerlot H., 1994: 54). Зерттеуші жазушының «Абай жолын» жазарда жеке шығармашылық тұлға тағдырына арналған әлемдік классиктердің шығармалары мен әке мен бала, екі кезең ұрпақтары арасындағы қарым-қатынас мәселесі туралы толғақты ойлар тудырған туындыларды талмай оқып,

тәжірибе жинағанын, А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасындағы Онегин мен Татьяна тағдырын «Абай жолындағы» Абай мен Тоғжан тағдырларымен салыстыру арқылы көптеген әдеби мәселелерді, әсіресе характерлердің шынайылығы төңірегінде талдаулар жүргізеді. Жалпы бұл еңбекте әлем әдебиеті мен М. Әуезовтің шығармашылық мұрасы және қазіргі қазақ әдебиеті аралығындағы көркемдік дәстүр жалғастығы, оның нақты тәжірибедегі тағлымы туралы тереңнен талданып, жан-жақты баяндалады.

«М. Әуезов-алдымен, ұлттық әдебиеттегі құбылыс. Ұлттық әдебиеттің бүкіл дамуы әзірлеген белгілі кезең жемісі. Кең көлемде алғанда, М. Әуезов шығармашылығы да, әрбір ерекше көркемдік құбылыс секілді, «әлемдік әдеби дамудың бір бунағы» болып орнықты», – деп түйін түйген ғалым әдеби шығармашылық өнерді бар жаратылысымен танып, онымен рухани тұтастық тапқан кейінгі суреткерлердің қай-қайсысы да Әуезов мұрасын айналып өте алмайтынына сенімді (Maitanov B., 1996, 112: 112).

Қорытынды

М. Әуезов талантына тән суреткерлік ерекшелік – адам өмірін бейнелеудегі нәзік те терең психологизм, лиризм, интеллект биіктігі, тіл құдіреттілігі, әдеби дәстүр мен жаңашылдық, шығармашылық еркіндік, тәжірибесі бай шеберлік зертханасы, тарихи және көркемдік шындық, поэтика, характер табиғаты секілді бүгінгі әдебиеттану ғылымының сүйекті теориялық мәселелері жан-жақты қарастырылған. М. Әуезовтің шығармашылық зертханасында сан қырынан анықталған суреткерлік шеберлігі мен көркемдік әлемінің ерекшелігін арнайы зерттеу келешектегі әдебиеттанушылардың міндеті болса керек.

Әдебиеттер

- Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 340 б.
 Дәдебаев Ж. Мұхтар Әуезов. – Алматы: Рауан, 1997. – 124 б.
 Есин Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. – Москва: Флинта, Наука, 2000. – 248 с.
 Алпысбаев Қ. Көркем мәтінді талдау әдістері. – Алматы: Қаз. университеті, 2004.
 Ақшолоақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым. 2002.
 Барт Р. Избранные труды: Семиотика: Поэтика. фр./Сост., общ. ред. Г.К. Косикова. – Москва: Прогресс, 1988. – 616 с.
 Ермаков И. Психоанализ литературы. – Москва, 1999.
 Есембеков Т. Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
 Керлот Х. Словарь символов. – Москва, 1994.
 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы, 1996.

References

- Alpysbaev Q. (2004). Kórkem máttindi taldaý ádisteri [Artificial Text Analysis Methods]. Almaty: Qaz.ýniversiteti. (In Kazakh)
- Aqsholaqov T. (2002). Kórkem shyǵarmanyń estetikalıq tabıǵaty [Aesthetic nature of artistic work]. Almaty: Ǵylym. (In Kazakh)
- Bart R. (1988). Izbrannie trudi: Semiotika: Poetika. [Selected work: Semiotics: Poetics]. frensh / Sost., obsh. red., G.K. Kosikova. Moskva: Progress, 616 p. (In Russian)
- Dádebaev J. (2003). Jazýshy eńbegi. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 340 p. (In Kazakh)
- Dádebaev J. (1997). Muhtar Áyezov. Almaty: Rayan, 124 p. (In Kazakh)
- Ermakov I. (1999). Psihoanalız literatýry [Psychoanalysis of literature]. Moskow. (In Russian)
- Esembekov T. (2012). Kórkem máttin poetıkasy [Literature poetics]. Almaty. Qazýniversiteti. (In Kazakh)
- Esm B. (2000). Printsıpy ı priemy analiza literatýrnogo proizvedeniia [Principles and techniques analysis of the literare]. Ýchebnoe posobie. 3-e izd. Moskow: Flınta, Nauka, 248 p. (In Russian)
- Kerlot H. (1994). Slovar simvolov [Character Dictionary]. Moskow. (In Russian)
- Maitanov B. (1996). Qazaq romany jáne psihologıalyq taldaı [Psychoanalysis and Kazakh novels]. Almaty. (In Kazakh)